

Naturalne produkty pszczele i miód sztuczny w diecie młodzieży

Natural bee products and artificial honey in adolescents' diet

BOŻENA KICZOROWSKA^{1/}, WIOLETTA SAMOLIŃSKA^{1/}, AGNIESZKA MARZEC^{2/}, ANNA WINIARSKA-MIECZAN^{1/}, RENATA KLEBANIUK^{1/}, EDYTA KOWALCZUK-VASILEV^{1/}, MAŁGORZATA KWIECIEŃ^{1/}, ELŻBIETA RUSINEK-PRYSTUPA^{3/}

^{1/} Zakład Bromatologii i Fizjologii Żywienia, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

^{2/} Zakład Dietetyki Klinicznej, Uniwersytet Medyczny w Lublinie

^{3/} Katedra Biochemii i Toksykologii, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

Wprowadzenie. Miody, oprócz bogactwa składników odżywczych, charakteryzują się również działaniem antyoksydacyjnym i przeciwbakteryjnym. Jednak mimo tych prozdrowotnych walorów miody i produkty pszczele są rzadko uwzględniane w codziennej diecie.

Cel. Przeprowadzono ocenę zachowań konsumenckich młodzieży gimnazjalnej i licealnej w zakresie spożywania wybranych produktów pszczelich i miodu sztucznego.

Materiały i metody. Badaniami objęto młodzież gimnazjalną i licealną (n=237) mieszkającą w Lublinie. W badaniu wykorzystano zmodyfikowaną ankietę, w której zawarto pytania o sposób odżywiania, regularność spożywania posiłków, zwyczaje i preferencje spożycia naturalnych produktów pszczelich i miodu sztucznego oraz motywów uwzględniania miodu w diecie.

Wyniki. Prawidłowy rozkład posiłków w ciągu dnia deklarowało niemal 70% badanych, ale tylko 34% uczniów oceniło, że odżywia się prawidłowo. Do diety naturalny miód pszczeli włączali średnio raz w tygodniu, natomiast pyłek i mleczko pszczele – bardzo rzadko lub wcale. Respondenci chętnie stosowali miód do słodzenia deserów (50%) i napojów (54%). Najczęściej sięgali po miód o płynnej konsystencji (73%) i o ciemnej barwie (44%). Głównym powodem uwzględniania miodu w jadłospisie okazały się rodzinne posiłki (76%) i jego naturalne pochodzenie (62%). Ponad połowa badanych regularnie wykorzystywała go, jako środek terapeutyczny w przeziębieniach.

Wnioski. Ponad 50% respondentów miało świadomość popełnianych błędów żywieniowych i jednocześnie wyrażało chęć ich eliminacji. Mimo wysokiej świadomości respondentów dotyczącej wartości odżywczych i terapeutycznych naturalnego miodu pszczelego był on niszowym środkiem żywieniowym w codziennej diecie. Istnieje potrzeba prowadzenia akcji edukacyjnych wśród młodzieży w celu upowszechniania wiedzy na temat wartości odżywczych i prozdrowotnych miodu oraz produktów pszczelich.

Słowa kluczowe: uczniowie, preferencje konsumenckie, żywienie, miód, produkty pszczele

Introduction. In addition to its high content of nutrients, honey exhibits antioxidant and antimicrobial properties. However, despite these health benefits, honey and bee products are rarely included in the daily diet.

Aim. An assessment of consumer behavior of junior and senior high school students in terms of consumption of artificial honey.

Material & Method. The study involved junior and senior high school students (n=237) living in Lublin. A modified survey was employed with questions concerning nutrition, meal regularity, preferences for natural bee products and artificial honey, and motives for including honey in the diet.

Results. Proper timing of meals during the day was declared by nearly 70% of the respondents, but only 34% of the students assessed their eating habits as proper. The natural honey was included in the diet on the average once a week but pollen and royal jelly – very rarely or never. The respondents used honey as a sweetener for desserts (50%) and beverages (54%). Most frequently, they consumed liquid (73%) and dark (44%) honey. Family meals (76%) and natural origin (62%) were reported as the main reasons for inclusion of honey in the diet. Over half of the respondents regularly used honey as a therapeutic agent in treatment of common cold.

Conclusion. Over 50% of the respondents were aware of nutritional errors and expressed readiness to eliminate them. Despite the respondents' high awareness of its nutritional and therapeutic values, natural honey was a rare element in the daily diet. There is a need for educational campaigns among young people to disseminate knowledge about the nutritional and health benefits of honey and bee products.

Key words: students, consumer preferences, nutrition, honey, bee products

Wprowadzenie

Najpopularniejszym produktem pszczelim jest miód, który stanowi tradycyjny element kuchni polskiej. Obecnie obok oferty krajowych produktów dostępne są również miody wyprodukowane w egzotycznych rejonach świata. Ich działanie odżywcze i terapeutyczne zależy od obecności substancji biologicznie czynnych, których ilość i obecność warunkuje wiele czynników, m.in.: rodzaj pożytku pszczelego, czy pochodzenie miodu [1, 2]. Produkty te w swoim składzie chemicznym zawierają cukry proste, będące źródłem łatwo dostępnej energii, witaminy (A, B i C), elementy mineralne (potas, fosfor, wapń, sód, żelazo), a także polifenole i enzymy, które decydują o ich silnym działaniu przeciwbakteryjnym oraz antyoksydacyjnym [3-5]. Do produktów pszczelich zalicza się również: pyłek kwiatowy, pierzęgę, propolis, mleczko pszczele oraz wosk, najczęściej wykorzystywane do apiterapii [2, 6]. Prowadzone badania wykazują, że miód i produkty pszczele, mimo niezwykłych walorów dietetycznych, smakowych i terapeutycznych, wciąż stanowią niszowy środek żywieniowy w codziennej diecie Polaków [7, 8]. Wzmocnienie ich pozycji w codziennym jadłospisie dorosłego konsumenta jest uzależnione od uwzględniania ich w diecie już w młodym wieku, a także jego wiedzy żywieniowej z tego zakresu. Dlatego stały monitoring i analiza zwyczajów żywieniowych dzieci w wieku szkolnym, zaczynających samodzielne podejmowanie decyzji dotyczących własnej diety, wydają się wciąż aktualne i potrzebne. Dają one również możliwość edukacyjnego wsparcia i prawidłowego ukierunkowania dopiero kształtujących się nawyków żywieniowych.

Cel

Przeprowadzono pilotażową ocenę zachowań konsumenckich młodzieży gimnazjalnej i licealnej w zakresie spożywania wybranych produktów pszczelich i miodu sztucznego.

Materiały i metody

Badaniami objęto 237 uczniów (122 dziewczęta i 115 chłopców) – młodzież gimnazjalną w wieku 14-16 lat ($n=106$, w tym 57 dziewcząt i 49 chłopców) i licealną w wieku 17-18 lat ($n=131$, w tym 65 dziewcząt i 66 chłopców) mieszkającą w Lublinie. Wykorzystano zmodyfikowaną ankietę opracowaną przez Schlegel-Zawadzką i wsp. [9], w której zawarto pytania o sposób odżywiania, regularność posiłków (za prawidłowy przyjęto 4-5 posiłki w ciągu dnia), zwyczaje i preferencje spożycia miodu sztucznego i produktów pszczelich (naturalnego miodu, pyłku i mleczka pszczelego) oraz motywy uwzględniania miodu w diecie. Badanie miało charakter audytoryjny, co zapewniło lepszą rzetelność wypełniania ankiet.

W celu określenia częstotliwości spożywania wybranych produktów żywnościowych posłużono się 6-stopniową skalą (6 – kilka razy dziennie; 5 – 1x dziennie; 4 – kilka razy w tygodniu; 3 – 1x w tygodniu; 2 – 1-2x w miesiącu; 1 – wcale), co pozwoliło na zastosowanie skali porządkowej (rangowej) [10].

Wyliczono opisowe parametry statystyczne (Stat-Soft Statistica 13.0), zastosowano skalę porządkową (rangową) – R oraz przeprowadzono analizę wariancji (testy F), testy analizy wariancji jednoczynnikowej ANOVA (test Tukey'a) przy poziomie istotności $\alpha=0,05$ oraz test nieparametryczny χ^2 z poprawką Yatesa przy poziomie istotności $\alpha=0,05$.

Wyniki

Wśród całej grupy młodzieży, spożywanie 4-5 posiłków dziennie deklarowało odpowiednio 38 i 29% respondentów (tab. I). Najczęściej spożywanymi posiłkami był obiad (91%), śniadanie (70-78%) i kolacja (81%). Chłopcy utrzymywali podobną ilość posiłków, natomiast dziewczynki z liceum znacznie zredukowały ich ilość. Najczęściej pomijanymi przez nie posiłkami w codziennej diecie były: podwieczorek (77%), II śniadanie (62%) oraz I śniadanie (51%).

Co trzeci respondent (34%) ocenił, że odżywia się prawidłowo, przy czym dziewczynki były o tym częściej przekonane niż chłopcy, szczególnie z liceum; również co trzeci ankietowany (29%), szczególnie z liceum, starał się prawidłowo odżywiać, ale nie zawsze wykazywał konsekwencję w swoim postanowieniu. Co czwarty (25%) ankietowany, częściej z liceum, wiedział, że źle się odżywia i planował to zmienić. Pojedyncze osoby, wyłącznie chłopcy, twierdziły, że nie ma to dla nich znaczenia, a 9% ankietowanych, w większości uczniowie gimnazjum, nie potrafiło ocenić swojego sposobu odżywiania (tab. I).

Miód pszczeli do diety badanej młodzieży był włączony średnio raz w tygodniu, częściej (nawet kilka razy w tygodniu) u młodzieży licealnej (tab. II). Sporadycznie w jadłospisie pojawiał się też jego zamiennik – miód sztuczny, natomiast pyłek pszczeli i mleczko pszczele wykorzystywane były bardzo rzadko lub wcale.

Ankietowani najczęściej miód stosowali do słodzenia napojów (54%; częściej licealiści) i do deserów (50%; częściej dziewczęta), nieco rzadziej jako dodatek do pieczywa (43%; częściej gimnazjaliści); co czwarty (26%; najczęściej chłopcy z liceum) zadeklarował, że spożywa go bez żadnych dodatków, a co dziesiąty (10%; głównie chłopcy z gimnazjum), że nie je go w ogóle. Popularność zastępowania miodem cukru w codziennej diecie rosła wraz z wiekiem respondentów. Młodzież (częściej dziewczęta) najchętniej sięgała po miód o płynnej konsystencji (73%). Podzielone natomiast były preferencje dotyczące koloru miodu. Za główny powód uwzględniania miodu

w jadłospisie podawano jego obecność w rodzinnych posiłkach (76%) oraz naturalne pochodzenie (62%; szczególnie licealiści). Na właściwości smakowe zwracało uwagę tylko 47% respondentów – szczególnie gimnazjaliści. Ponad połowa ankietowanych uczniów (54%), szczególnie licealiści, regularnie wykorzystywała miód z uwagi na jego właściwości terapeutyczne, a o jego skuteczności przekonanych było tylko 48%. Mimo to, co czwarty (26%; szczególnie chłopcy z liceum) stosował go regularnie przy przeziębieniach, a co drugi (56%; za wyjątkiem chłopców z liceum) sporadycznie. Prawie 4/5 ankietowanych (78%; szczególnie chłopcy) posiadało wiedzę o jego wysokich walorach odżywczych, jednak 19% uczniów, w większości dziewczynek, wykazywało obawy związane ze spożywaniem miodu, z uwagi na dużą zawartość cukru, która była postrzegana jako negatywna cecha tych produktów (tab. III).

Dyskusja

Zjawisko ograniczania ilości posiłków, notowane w prezentowanych badaniach, obserwowano również Ramontowska i wsp. [11]. Niepokojący fakt pomijania śniadania stwierdzili oni u ok. 13,5% uczniów, większości dziewczynek. Eliminacja posiłków, a szczególnie I śniadania w istotny sposób wiąże się z ryzykiem wystąpienia nadwagi, czy otyłości, natomiast nie prowadzi do oczekiwanej redukcji masy ciała [12]. Podobne statystyki w spożywaniu posiłków obserwuje się również w populacjach dzieci zarówno w Europie, jak i w USA [13].

Przeprowadzone badania wykazały bardzo małe zainteresowanie respondentów pyłkiem i mleczeniem pszczelim. O takim zjawisku donosi wielu badaczy [14-16]. Niski udział produktów pszczelich w diecie wiązany jest z niedostatecznym poziomem edukacji

Tabela I. Charakterystyka spożywania posiłków [%]
Table I. Characteristics of meals [%]

	Ogółem /Total n=237	Gimnazjum /Junior high school		Liceum /Senior high school		P
		dziewczynki /girls n=57	chłopcy /boys n=49	dziewczynki /girls n=65	chłopcy /boys n=66	
ilość spożywanych posiłków/quantity of meals						
3	23	15	28	25	24	0,237
4	38	41	33	41	37	0,189
5	29	29	26	26	33	0,139
powyżej 5 /over 5	10	15	13	8	6	0,155
rodzaj spożywanych posiłków /type of meals						
I śniadanie /first breakfast	78	92	89	49	87	0,235
II śniadanie /second breakfast	70	68	75	38	100	0,214
obiad /dinner	91	100	100	68	100	0,196
podwieczorek /tea	50	84	64	23	37	0,213
kolacja /supper	81	86	92	62	89	0,161
samocena własnej diety /own diet self-assessment						
jest prawidłowa /it is correct	34	43	42	31	24	0,347
staram się prawidłowo odżywiać, ale nie jestem konsekwentny /I try to eat right but im not consistent	29	15	13	38	42	0,354
nie jest prawidłowa, ale planuję zmiany /my diet is not correct, but I plan to change it	25	24	20	31	24	0,238
nie ma dla mnie znaczenia /it is of no importance	3	–	5	–	7	0,153
nie umiem ocenić /I cannot assess it	9	18	20	–	3	0,141

Tabela II. Częstotliwość spożywania naturalnych produktów pszczelich i miodu sztucznego (w skali 6-stopniowej)
Table II. Frequency of consumption of natural bee products and artificial honey (scale 6-degree)

Produkty /Products	p	Ogółem /Total n=237	R	Gimnazjum /Junior high school			R	Liceum /Senior high school			SEM	
				dziewczynki /girls n=57	chłopcy /boys n=49	Ogółem /Total n=106		dziewczynki /girls n=65	chłopcy /boys n=66	Ogółem /Total n=131		
miód pszczeli /honey	0,031	3,23	1	2,45 ^a	2,83 ^a	2,64 ^b	1	3,76	3,89	3,83 ^b	1	0,203
miód sztuczny /artificial honey	0,109	1,73	2	1,87	1,69	1,78	2	1,73	1,61	1,67	2	0,119
pyłek pszczeli /bee pollen	0,234	1,25	3	1,24	1,13	1,18	3	1,35	1,28	1,31	3	0,182
mleczko pszczele /royal jelly	0,153	1,17	3	1,16	1,08	1,12	4	1,25	1,19	1,22	3	0,079

R – pozycja w rankingu /ranked position; SEM – błąd standardowy średniej /standard error of mean

^{a, b} – różnice międzygrupowe statystycznie istotne /significant differences between groups

Tabela III. Charakterystyka preferencji, zwyczajów żywieniowych i wiedzy młodzieży w zakresie spożywania miodów
Table III. Characteristics of preferences, dietary habits and young people's knowledge of honey consumption

Preferencje /Preferences	Ogółem /Total n=237	Gimnazjum /Junior high school		Liceum /Senior high school		P
		dziewczynki /girls n=57	chłopcy /boys n=49	dziewczynki /girls n=65	chłopcy /boys n=66	
formy spożywania miodu /forms of honey consumption						
sam /without other food	26	12	32	15	43	0,154
jako dodatek do pieczywa /with bread	43	59	61	28	31	0,216
do słodzenia napojów /to sweeten beverages	54	33	38	59	78	0,143
do deserów /for desserts	50	56	43	61	38	0,164
nie jadam /I do not eat it	10	8	15	6	11	0,201
preferencje w zakresie jakości fizycznej miodu /preferences of honey physical quality						
jasny /light	38	38	35	43	36	0,235
ciemny /dark	44	42	36	47	48	0,312
lejący się /liquid	73	83	69	77	64	0,194
skryształizowany /crystallized	16	12	15	13	21	0,247
nie mam zdania /I have no opinion	13	11	16	10	15	0,163
powody spożywania miodu /reasons for honey consuming						
walory smakowe /taste attributes	47	58	56	36	41	0,257
właściwości terapeutyczne /therapeutic properties	54	41	45	59	67	0,111
produkt naturalny /natural product	62	46	39	73	84	0,182
podawany jest całej rodzinie /it is served to the whole family	76	73	69	86	76	0,164
stosowanie miodu i produktów pszczelich podczas przeziębienia /use of honey and bee products when having a cold						
tak, regularnie /yes, regularly	26	19	19	18	51	0,154
tak, ale sporadycznie /yes, but occasionally	56	69	73	67	45	0,294
nie /no	18	12	8	15	4	0,378
wiedza o właściwościach odżywczych i terapeutycznych miodu /knowledge about the nutritional and therapeutic properties of honey						
zawiera dużo składników odżywczych /contains a lot of nutrients	78	76	81	69	85	0,312
jest niekorzystny dla zdrowia (zawiera za dużo cukru) /it is unhealthy (contains too much sugar)	19	23	15	24	13	0,328
jest skuteczny w przeziębieniach /it is effective in treating colds	48	52	38	53	46	0,167
nie zawsze jest skuteczny w przeziębieniach /it is not always effective in treating colds	53	48	62	47	54	0,341
nie mam zdania /I have no opinion	11	12	14	8	10	0,124

żywieniowej konsumentów o właściwościach dietetyczno-terapeutycznych tych środków [17, 18]. Miód naturalny był jedynym produktem, który respondenci włączali do swojej diety, deklarując, że spożywają go najczęściej raz w tygodniu lub rzadziej. Podobną tendencję obserwował w swoich badaniach Gontarz i wsp. [19] przeprowadzonych na starszych grupach wiekowych (19-21 i 22-25 lat) oraz Kolarzyk i wsp. [20], analizująca zwyczaje żywieniowe dzieci przedszkolnych i wczesnoszkolnych (I-III klasa) z nieprawidłową masą ciała. W grupie najmłodszych respondentów miód z diety wykluczało ponad 30% dzieci, tylko ok. 23% spożywało go raz w tygodniu, a 22% raz w miesiącu. Jednocześnie ok. 20% dzieci codziennie konsumowało słodczyce, a ponad 40% robiło to nawet 2-3 razy w tygodniu. Możliwość zastąpienia miodem słodczyce w diecie nie była brana pod uwagę.

W prezentowanych badaniach dziewczynki sięgały częściej po ten środek żywieniowy niż chłopcy. Również w badaniach Gontarz i wsp. [19] młode kobiety 2-krotnie częściej spożywały miód codziennie lub kilka razy w tygodniu w porównaniu z mężczyznami, chociaż dotyczyło to wciąż jedynie ok. 20% badanej populacji. Studentki regularnie umieszczały go także w swoim jadłospisie i spożywały większe jego ilości w porównaniu do swoich kolegów. Interesującym wydaje się fakt, że częściej miód konsumowały osoby mieszkające w mieście niż na wsi oraz posiadające stałą pracę niż niepracujący, bądź pracujący dorywczo. Obserwacje te potwierdzają potrzebę kształcenia, już na poziomie edukacji wczesnoszkolnej, w zakresie wartości odżywczej i zdrowotnej naturalnych produktów pszczelich, by nabyta w tym okresie rozwojowym wiedza odzwierciedliła się w zwyczajach żywieniowych dorosłych już konsumentów.

W literaturze pojawiają się doniesienia wskazujące na duże zróżnicowanie upodobań konsumenckich w zakresie koloru, czy konsystencji wybieranych miódów. Podczas, gdy badania Giemzy [14] potwierdzają, podobną do notowanej w prezentowanych badaniach, atrakcyjność miódów ciemnych i jasnych, to Gontarz i wsp. [19] donoszą, że w badanej grupie studentów ponad połowa z nich wybierała miody jasne, a po ciemne sięgało jedynie ok. 9%.

Niezależnie od upodobań rodzaju miodu, ponad połowa badanych uczniów stosowała go jako naturalną metodę terapii przeziębień. Również Przybyłowski i wsp. [16] porównując zachowania polskich i niemieckich konsumentów na rynku miódów naturalnych potwierdzają, że Polacy traktują miód jako środek leczniczy, podczas gdy Niemcy uważają go za typową żywność. Mimo tego ponad 80% badanych miała świadomość jego wysokiej wartości odżywczej. Badania naukowe potwierdzają, że jest on źródłem wielu cennych składników pokarmowych, zarówno budulcowych, jak i regulujących podstawowe procesy życiowe. U dzieci w okresie intensywnego wzrostu korzystnie wpływa na rozwój tkanki kostnej, poprzez polepszenie przyswajalności wapnia i magnezu. Notuje się również podwyższenie poziomu hemoglobiny i liczby czerwonych krwinek, co związane jest z występowaniem w miodzie wielu biopierwiastków, m.in. żelaza, miedzi, magnezu, chromu i cynku [3, 6, 7, 21].

Wnioski

Prawidłowy rozkład posiłków w ciągu dnia deklarowało zaledwie 2/3 badanych; dziewczynki z wiekiem częściej redukowały ich ilość, głównie rezygnowały z podwieczorka i kolacji. Prawidłowe odżywianie deklarował co trzeci badanych; co drugi miał świadomość popełnianych błędów żywieniowych, jednocześnie wyrażał chęć ich eliminacji.

Miód pszczeli był spożywany średnio raz w tygodniu, najczęściej do słodzenia deserów i napojów. Młodzież najchętniej sięgała po miód o płynnej konsystencji i ciemnej barwie. Pyłek pszczeli i mleczko pszczele wykorzystywane było bardzo rzadko lub wcale.

Głównym powodem spożywania miodu było uwzględnianie go w rodzinnych posiłkach i jego naturalne pochodzenie. Ponad połowa uczniów regularnie stosowała go jako środek terapeutyczny w przeziębieniach, a 4/5 wiedziało, że zawiera on dużo cennych składników odżywczych.

Badania przeprowadzone na ograniczonej grupie respondentów, wskazują na potrzebę prowadzenia akcji edukacyjnych wśród młodzieży w celu upowszechniania wiedzy na temat wartości odżywczych i prozdrowotnych miodu oraz produktów pszczelich.

Źródło finansowania: Praca nie jest finansowana z żadnego źródła.

Konflikt interesów: Autorzy deklarują brak konfliktu interesów.

Piśmiennictwo / References

- Hołderna-Kędzia E, Kędzia B. Miody odmianowe i ich znaczenie. WDR, Włocławek 2002.
- Baek Y, Kim YJ, Baik M-Y, et al. Total phenolic contents and antioxidant activities of Korean domestic honey from different floral sources. Food Sci Biotechnol 2015, 24(4): 1453-1457.
- Godlewska M, Świsłocka R. Fizykochemiczne i przeciwdrobnoustrojowe właściwości miódów z rejonu Podlasia. Kosmos 2015, 64(2): 347-352.
- Pattamayutanon P, Angeli S, Thakeow P, et al. Biomedical activity and related volatile compounds of that honeys from 3 different honeybee species. J Food Sci 2015, 80(10): M2228-M2240.
- Roshan N, Rippers T, Locher C, Hammer KA. Antibacterial activity and chemical characteristics of several Western Australian honeys compared to manuka honey and pasture honey. Arch Microbiol 2017, 199(2): 347-355.
- Joško F, Gala J. Pszczoły i ich lecznicze produkty. Sądecki Bartnik, Nowy Sącz 2003.
- Kędzia B, Hołderna-Kędzia E. Produkty pszczele w żywieniu i suplementacji diety. Post Fitoter 2006, 4: 213-222.
- Napierała MU, Hermann D, Gutowska I i wsp. Weryfikacja mitów żywieniowych na temat diety cukrzycowej. Diabet Klin 2013, 2(1): 3-8.
- Schlegel-Zawadzka M, Babicz-Zielińska E, Przysławski J i wsp. Zaburzenia w sposobie żywienia i stanie odżywienia młodzieży o zwiększonej aktywności fizycznej w okresie pokwitania. Badania NUPHACT-POLYS – podstawy metodologiczne. Med Sport Pract 2010, 11(3): 51-59.
- Stupnicki R. Analiza i prezentacja danych ankietowych. AWF, Warszawa 2003.
- Ramotowska A, Szypowski W, Kunecka K, Szypowska A. Ocena czynników wpływających na konsumpcję śniadań wśród warszawskiej młodzieży w wieku szkolnym – rola w prewencji otyłości. Endokrynol Ped 2017, 16(58): 33-40.
- Szajewska H, Ruszczyński M. Systematic review demonstrating that breakfast consumption influences body weight outcomes in children and adolescents in Europe. Crit Rev Food Sci Nutr 2010, 50(2): 113-119.
- Rampersaud GC, Pereira MA, Girard BL, et al. Breakfast habits, nutritional status, body weight, and academic performance in children and adolescents. J Am Diet Assoc 2005, 105(5): 743-760.
- Giemza M. Badanie preferencji konsumenckich cech jakościowych miódów naturalnych. Zesz Nauk AE Krak 2004, 653: 13-27.
- Majewska E, Kowalska J, Łapińska M. Analiza czynników dotyczących miódów naturalnych kształtujących preferencje konsumenckie studentów. TPJ 2012, 2: 78-86.

16. Przybyłowski P, Zabrocki R, Wojtan M. Wyróżniki zachowań polskich i niemieckich konsumentów na rynku miódów naturalnych. *Zesz Nauk UE Pozn* 2011, 206: 177-184.
17. Matysik-Pejas R. Uwarunkowania konsumpcji miodu w gospodarstwach domowych (na przykładzie wybranych rejonów województwa małopolskiego). *Rocz Nauk SERiA* 2007, 9(4): 125-128.
18. Borawska J, Bednarski W, Gołębiewska J. Charakterystyka sacharydów miodu oraz możliwości zastosowania *Bifidobacterium* do modyfikacji ich składu i właściwości. *Żywn Nauk Technol Jakość* 2011, 76: 29-39.
19. Gontarz A, Błońska I, Socha S. Analiza preferencji konsumenckich studentów dotycząca miódów pszczelich. *Wiad Zootech* 2016, 54(4): 61-76.
20. Kolarzyk E, Janik A, Kwiatkowski J. Ocena ryzyka zespołu metabolicznego u dzieci z nadwagą i otyłością. Część II. Żywieniowe czynniki ryzyka zespołu metabolicznego. *Probl Hig Epidemiol* 2011, 92(4): 747-752.
21. Kędzia B, Hołderna-Kędzia E. Działanie miodu na serce i układ krążenia. *Post Fitoter* 2008, 3: 176-184.